

dr Ewelina Lilia Polańska

Akademia Zamojska

e-mail: ewelinalilia@wp.pl

<https://orcid.org/0000-0003-2960-621X>

Wydarzenie na miarę stulecia.

Uroczyste przekazanie Aktu lokacyjnego Zamościa z Archiwum Narodowego w Krakowie do Archiwum Państwowego w Zamościu. Ogólnopolska Konferencja Naukowa pt. *Powrót do domu. Akt lokacyjny Zamościa z 10 kwietnia 1580 r.*, Zamość, 1 lipca 2022 roku

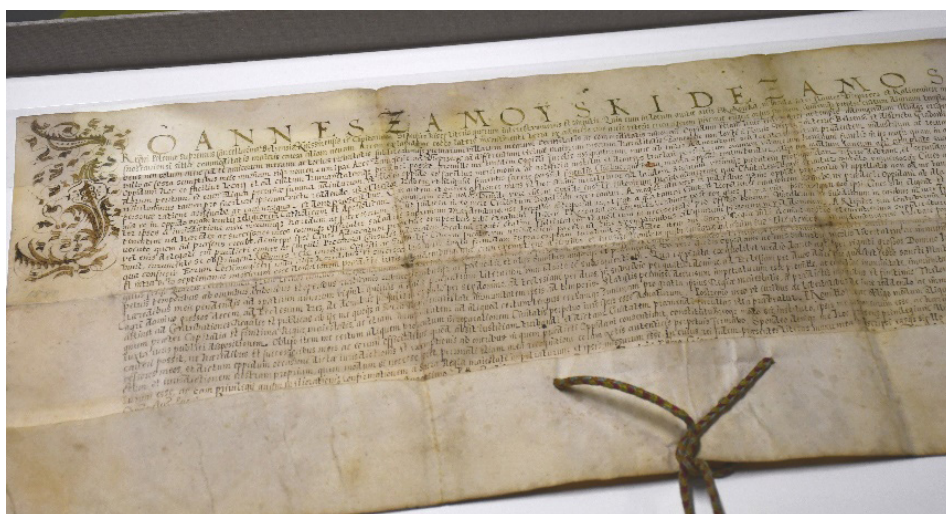
Jan na Zamościu, kanclerz wielki koronny, starosta bełski, knyszyński, etc. etc., wiadomym czynię tym listem, wszem wobec i każdemu z osobna komu to wiedzieć należy, że [...] postanowiłem zbudować miasto [...]. Temu miastu nadaję nazwę ZAMOŚCIE.

Akt lokacyjny Zamościa, 10 kwietnia 1580 r.

Są zdarzenia, które przykuwają uwagę i żywo interesują społeczność, ale tylko przez chwilę, jak supernowa. Są też zdarzenia, które wpływają na pokolenie, ale blakną w zetknięciu z majestatem przeszłości. Są wreszcie zdarzenia, które jak kamienie milowe odciskają niezatarte piętno na całych dziejach miast, krajów czy świata.

Takim właśnie wydarzeniem szczególnym było: najpierw odnalezienie po blisko 150 latach, uznanego za zaginiony, Aktu lokacyjnego Zamościa z 10 kwietnia 1580 roku w Archiwum Narodowym w Krakowie, a potem jego powrót „do domu”. To sensacyjne odkrycie jest jednym z dowodów na to, że nie zawsze to, co wydaje się stracone, trzeba odnotować w spisie pt. *Zaginione, utracone, zniszczone*.

Akt lokacyjny to najważniejszy z dokumentów w dziejach miasta idealnego, wystawiony przez kanclerza i hetmana wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego w Niedzielę Przewodnią Roku Pańskiego 1580, własnoręcznie podpisany przez fundatora i opatrzony lakową pieczęcią z herbem Jelita. Jego losy były burzliwe. W czasach Księstwa Warszawskiego, gdy Hetmański Gród tracił funkcje municypalne na rzecz militarnych, dokument trafił do Szczepcyszyna. W pierwszej połowie XIX stulecia znalazł się w Archiwum Akt Dawnych w Lublinie. Nagle, po 1879 roku, ginie z widowni dziejów, otwierając pole dla hipotez badawczych¹. Ważne jest, że zostaje zlokalizowany w zasobie ANK i w końcu wraca do miejsca, w którym wszystko się zaczęło.

Il. 1. Zdjęcie Aktu lokacyjnego Zamościa wykonane jeszcze w Archiwum Narodowym w Krakowie w tzw. Skarbcu, w którym przechowywane są najcenniejsze dokumenty.

Fot. Ewelina Lilia Polańska.

1 lipca 2022 roku w ratuszu w Zamościu, w Sali Consulatus, miało miejsce doniosłe wydarzenie nie tylko na miarę stulecia, ale takie, które zapisze się na wieki w historii perły renesansu. Organizatorami były: Archiwa Państwowe i Akademia Zamojska. Uroczystość poprowadzili: dr Jakub Żygawski, dyrektor Archiwum Państwowego w Zamościu oraz dr Ewelina Lilia Polańska, dyrektor Wydawnictwa Akademii Zamojskiej.

1 Por. dzieje dokumentu lokacyjnego: J. Feduszka, J. Żygawski, „Bezpowrotnie stracony” akt lokacyjny Zamościa z 1580 r. w zasobie Archiwum Narodowego w Krakowie. Rozważania na temat losów dokumentu po 1860 r., „Archiwariusz Zamojski”, 19 (2021), s. 7-23.

„Na początku historii stoi człowiek. Na początku historii Zamościa stoi człowiek wyjątkowy...” – tymi słowami dr E.L. Polańska otworzyła o godz. 11 wiekopomną ceremonię przekazania Aktu lokacyjnego Zamościa z Archiwum Narodowego w Krakowie do Archiwum Państwowego w Zamościu. Dalej padły dobrze znane określenia charakteryzujące zasługi i osobowość Jana Zamoyskiego, które można zrekapitulować zdaniem, iż był człowiekiem, „którego Wielkim w narodzie naszym nazywają”².

Dyrektor APZ, dr J. Żygawski witając, z radością i niejakim wzruszeniem, „wszystkich i każdego z osobna”, akcentował wyjątkowość samego miasta idealnego, przypominającego układem człowieka, wpisującego się w realizację humanistycznych idei włoskich urbanistów, stanowiącego najciekawszy zespół urbanistyczno-architektoniczny na ziemiach polskich z okresu schyłkowego renesansu.

Do ratusza przybyły tłumy. Zaproszeni goście, ważne postacie sceny politycznej, naukowej, kulturalnej, miłośnicy historii nie tylko z regionu, ale i z dalszych zakątków kraju. Licznie zgromadzili się też sami Zamościanie i przedstawiciele mediów.

Il. 2. Od prawej stoją: dyrektor APZ dr Jakub Żygawski, Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych dr Paweł Pietrzyk, Posłanka na Sejm Rzeczypospolitej Polskiej Teresa Hałas, dyrektor Wydawnictwa AZ dr Ewelina Lilia Polańska, Szef Gabinetu Politycznego Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego Dyrektor Kacper Sakowicz, JM Rektor AZ dr hab. Paweł Skrzydlewski, prof. AZ.

Fot. Kazimierz Chmiel.

2 Jak to ujął Henryk Sienkiewicz w słowach pułkownika Jana Sapichy do Karola Gustawa (H. Sienkiewicz, *Trylogia, Potop*, t. 2, Warszawa 1989, s. 666).

Jako pierwszy głos zabrał obecny wóldarż Zamościa, prezydent Andrzej Wnuk. Podkreślając rolę dziejowego momentu, mówił:

Miasto idealne otrzymuje z powrotem dokument, który stoi u podwalin jego istnienia, [który spowodował], że Zamość mógł rozkwitać, mógł się rządzić sam. Mógł rozwijać się ze wschodu na zachód, z południa na północ Europy, ale przede wszystkim miał prawo do samostanowienia. [...] Bez tego dokumentu nie byłoby tego miasta, nie byłoby jego ustroju, pewnie nie byłoby też wielu rzeczy materialnych, które widzimy wokół.

Syn ostatniego, XVI ordynata, były Prezydent Zamościa i wojewoda, Marcin Zamoyski, trafnie i znamienne nazwał dokument „metryką urodzenia miasta”. Dziękował wszystkim, którzy „przyłożyli swoją cegiełkę, żeby wrócił dokument” podpisany *manu sua* przez jego przodka, założyciela miasta *in cruda radice*.

W tym dokumencie zawarta jest wyobraźnia budowy tego miasta. Gdy się [go] czyta, widzi się wizję, którą kanclerz miał, którą potrafił przełożyć na rzeczywistość.

Następnie Szef Gabinetu Politycznego Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego Dyrektor Kacper Sakowicz odczytał list Wiceprezesa Rady Ministrów, Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego prof. dr. hab. Piotra Glišńskiego. Padły w nim m.in. takie słowa:

Ten bezcenny dokument [...] stanowi wspaniale świadectwo formalnych początków miasta idealnego, będącego perłą Rzeczypospolitej doby renesansu. [...] Dziś kończy się swoista peregrynacja dokumentu. Akt lokacyjny Zamościa po 150 latach wraca do domu i znajdzie się pod znakomitą pieczę pracowników tutejszego archiwum.

W liście Ministra Edukacji i Nauki dr. hab. Przemysława Czarnka, prof. KUL, który odczytał Pełnomocnik Ministra Edukacji i Nauki ds. studenckich, Zastępcą Dyrektora Instytutu Badań Edukacyjnych dr Jakub Koper, została uwypukłona rola Zamościa jako miasta realizującego koncepcję *città di fortezza*, stanowiącą fenomen nowoczesnej urbanistyki europejskiej.

Dzięki jej urzeczywistnieniu Zamość zyskał na arenie międzynarodowej szczególne znaczenie – tak pod względem strategicznym i militarnym, jak również politycznym, kulturowym czy społecznym.

Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych dr Paweł Pietrzyk, dzięki którego decyzji Akt mógł zostać przekazany do zamojskiego archiwum, wyrażał radość z powrotu dokumentu do Zamościa, zgodnie z podstawową zasadą archiwistyki, zasadą pertynencji terytorialnej („przynależności dokumentu wytworzonego na danym terytorium do tego terytorium”). Wyrażał również nadzieję, że Zamość doczeka się nowego budynku dla archiwum.

[W tym dokumencie zawarta – E.L.P] jest historia narodu. Nie ma historii bez źródeł historycznych. Na podstawie źródeł możemy historię pisać inaczej. [...] Żeby istniał naród,

żeby istniało społeczeństwo musimy mieć źródła. Źródła archiwalne, które mówią o tym, co było w przeszłości również po to, by wiedzieć, jak zachowywać się w przyszłości i żebyśmy mieli z czego czerpać. I to jest siła sieci Archiwów Państwowych.

W imieniu Posłów i Senatorów Zamojszczyzny przemówił senator Jerzy Chróścikowski. Dodał, że to Marcin Zamoyski był tym, który wpisał miasto na tak ważną listę jak UNESCO. Podsumowując, stwierdził, iż „o to dzieło ród Zamoyskich cały czas dba”, a Zamość wciąż pięknieje.

Wreszcie głos zabrał Rektor Akademii Zamojskiej, dr hab. Paweł Skrzydlewski, prof. AZ:

Dzisiaj mamy wielki zaszczyt i przyjemność być tutaj na tej sali, nie tylko z powodu dokumentu który powstał w 1580 roku, ale mamy [...] również okazję do tego, aby uczcić osobę, [...] uczcić pewien zamysł, który ta osoba reprezentowała, właśnie zamysł stworzenia miasta. [...] Miasto to wspólnota obywateli, to zrzeszenie, w którym kwitnie [...] cywilizacja.

Rektor AZ przypominał także, że „do tworzenia kultury [...] potrzebna obok katedry jest akademia”. Wyraził zadowolenie, że w tak doniosłym wydarzeniu bierze udział odnowiona po 237 latach Akademia Zamojska. Na koniec wyraził wdzięczność dyrektorowi APZ, dr. J. Żygawskiemu jako osobie, która nie tylko „zachęciła [go] do współuczestnictwa w tym spotkaniu”, lecz także przekonała, „żeby widzieć w archiwach nie lamus, w którym spoczywają martwe rzeczy, ale właśnie miejsce żywe, miejsce, w którym pracuje się nad pamięcią, nad tożsamością, gdzie tworzy się naukę, gdzie upowszechnia się to, co jest ważne”. Po przemowach nastąpił najważniejszy moment. W samo południe trzech dyrektorów dokonało odsłonięcia gabloty, w której znajdował się Akt lokacyjny. Spoczywający na czerwonym suknie dokument przyciągnął tłumy.

Jak napisał Minister Edukacji i Nauki dr hab. P. Czarnek, prof. KUL: „Przekazanie Aktu w symboliczny sposób dopełnia historię tego wyjątkowego miejsca, z drugiej zaś – otwiera przestrzeń do rozmaitych badań”. Stąd naturalnym dopełnieniem przekazania Aktu była Ogólnopolska Konferencja Naukowa pt. *Powrót do domu. Akt lokacyjny Zamościa z 10 kwietnia 1580 r.*, która zgromadziła „uznane w środowisku grono naukowców”, historyków, historyków sztuki, literaturoznawców.

Prof. dr hab. Ryszard Szczygieł (UMCS) przedstawił doniosłą rolę Aktu lokacyjnego dla ukształtowania, funkcjonowania, rozwoju i trwania miasta idealnego. Prof. dr hab. Wojciech Krawczuk (ANK, UJ) wyraźnie wskazał na osobę Aleksandra Korolewicza, kierownika Oddziału III ANK, jako „odkrywcę” dokumentu w krakowskim zasobie archiwalnym. Przywołał też oczywiście postać samego fundatora miasta, Jana Zamoyskiego – świetnie wykształconego polityka europejskiego formatu, „wytrawnego znawcę systemów kancelaryjnych”, który doceniał rolę archiwów.

Il. 3. Wyczekiwany moment odsłonięcia gabloty z Aktem lokacyjnym przez trzech dyrektorów – na pierwszym planie stoi Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych dr P. Pietrzyk, po drugiej stronie od prawej: dyrektor ANK prof. dr hab. W. Krawczuk oraz dyrektor APZ dr J. Żygawski.

Fot. Ewelina Nawrocka.

Dr Piotr Kondraciuk (MNKD) przypomniał przywileje osadnicze dla Ormian, Greków i Żydów sefardyjskich, będące uzupełnieniem przywileju lokacyjnego. Dr Jacek Feduszka (MZ) zaprezentował przeszłość Zamościa według pierwszych badaczy historii miasta: Mieczysława Potockiego i księdza Michała Kulaszyńskiego. Przemyslenia natury ogólniejszej, dla których punktem wyjścia stał się odnaleziony dokument, przedstawił prof. dr hab. Mirosław Lenart (APO, UO) w wystąpieniu pt. *Wyzwanie rzucone przyszłości – refleksje o znaczeniu pisma w kulturze*.

Dr E.L. Polańska (AZ) opowiedziała o początkach i rozwoju Przedmieścia Lwowskiego, które powstało wcześniej niż miasto w obrębie murów, stało się bazą przygotowawczą do budowy Zamościa, pełniło rolę osady zastępczej, gdzie mieszkali murarze i robotnicy. Dr J. Żygawski (APZ) opowiadał o lokalizacji toponimów (nazw miejscowych) w dziejach i przestrzeni Zamościa, wskazując, jak interesujące są takie badania miasta, które „niejedno ma imię”.

Konferencja nie tylko wypukliła znane stwierdzenia, pokazała nowe drogi badawcze i odkrycia, ale stała się jednym z elementów konsolidacji środowiska naukowego przy badaniach dokumentów źródłowych i rozwoju kierunków humanistycznych.

Patronat honorowy nad uroczystością sprawowali: Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego prof. dr hab. Piotr Gliński, Minister Edukacji i Nauki dr hab. Przemysław Czarnek, prof. KUL oraz Prezydent Miasta Zamość Andrzej Wnuk.

Il. 4. Wspólna fotografia na zakończenie konferencji.

Fot. Kazimierz Chmiel.

Bibliografia

Feduszka J., Żygawski J., „Bezpowrotnie stracony” akt lokacyjny Zamościa z 1580 r. w zasobie Archiwum Narodowego w Krakowie. Rozważania na temat losów dokumentu po 1860 r., „Archiwariusz Zamojski”, 19 (2021), s. 7-23.

Sienkiewicz H., *Trylogia, Potop*, t. 2, Warszawa 1989.

Słowa kluczowe: Akt lokacyjny Zamościa; 10 kwietnia 1580 r.; Jan Zamoyski; Archiwum Państwowe w Zamościu; Archiwum Narodowe w Krakowie; Akademia Zamojska

Keywords: Zamość foundation charter; 10 April 1580; Jan Zamoyski; State Archive in Zamość; National Archive in Kraków; Academy of Zamość